

Bengütaş Edebiyatı

Türk adının, Türk Milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin... İlk Türk târihi... Taşlar üzerine yazılmış tarih... Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması... Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri... Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası... Türk askerî dehâsının, Türk askerlik san'atının esasları... Türk gururunun ilâhi yüksekliği... Türk feragat ve faziletinin büyük örneği... Türk içtimaî hayatının ulvî tablosu... Türk Edebiyatının ilk şaheseri... Türk hitabet san'atının erişilmez şaheseri... Hükümdarâne edâ ve ihtişamla hitap tarzı... Yalın ve keskin üslûbun şaşırtıcı numunesi... Türk milliyetçiliğinin temel kitabı... Bir kavmi bir millet yapabilecek eser... Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık... Türk dilinin mübarek kaynağı... Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği... Türk yazı dilinin başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil... Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika... Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser... İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları...

Muharrem Ergin

Köktürkler çağında çok değişik bir edebiyat vücuda geldi. Bengü taş edebiyatı diye adlandırdığımız bu edebiyat, Türklerin ilk yazılı edebiyatıdır. Bengü taş; ebedî, sonsuz taş demektir. Terim olarak "âbide, anıt" mânâsında kullanılmıştır. Bilhassa kağanların ve devletin ileri gelenlerinin ölümünden sonra, onlar adına bir anıt mabet inşa etmek, içini dışını bezetmek ve anıt mabedin bahçesine de "taş tokıtmak" (yazılı taş diktirmek) Köktürk kağanlığında bir gelenek hâlini almıştı. Diktirilen taşlar üzerine kağanlar, "gönüllerindeki sözleri vurdururlar", bütün milletin ona göre davranmasını isterlerdi. Bu sözlerin taşlar üzerinde ebedî olarak kalacağını ve Türk milletinin sonsuza kadar bunlardan ders alacağını düşündükleri için diktirdikleri taşlara "bengü taş" adını vermişlerdi. Geleneği devam ettiren Uygurlar bengü taş yerine daha çok "bitig" ve "belgü" kelimelerini kullanmışlardı. "Bitig" kelimesi "kitabe, yazıt" mânâsında, "belgü" kelimesi de "nişan, iz, anıt" mânâsındadır. Uygurlar da bu anıtların ebediyen kalacağını anlatmak üzere "bin yıllık, on bin günlük bitiğimi, belgümü inşa ettirdim" ifadelerini (Moyun Çor Kağan Bitiği, D 21) kullanmışlardır.

Çekoslovakyalı bilgin Lumir Jisl'in arkeolojik keşiflerine göre âbideler bir külliye halinde düzenlenmiştir. Buna göre, meselâ Köl Tigin bengü taş ve anıt mabedinin vaziyeti şöyledir:

Bengü taş, heykeller ve anıt mabet, etrafı duvarlarla çevrili bir alan içindedir. 1900 metre karelik alanın uzun kenarı 67.25 metre, kısa kenarı 28.25 metredir, alanın doğusunda, 3-4 kilometre öteden başlayan, ikişer buçuk metrelik arayla dikilmiş taş balballar zinciri bizi alana götürür. Duvarın etrafını da dolanan taş balballar, Köl Tigin'in öldürdüğü düşmanları temsil eder. Alan, doğudan batıya doğru uzanır. Balbalları takip ederek doğu duvarına yaklaştığımız zaman 33.5 cm. genişliğindeki kaldırıma çıkarak, iki yanında mermerden iki koç heykelinin bulunduğu 2.90 metre genişliğindeki kapıdan alana gireriz. Alanın tabanı, pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla döşenmiştir.

Giriş kapısından 8 metre ötede mermerden bir kaplumbağa üzerinde mermerden bengü taş yükselmektedir. Kaplumbağa ile birlikte yüksekliği beş metreyi aşan bengü taşın üzerinde kiremitle kaplı bir çatı bulunur. Çatıyı, kaplumbağa kaidenin dört

köşesine yerleştirilmiş ağaç sütunlar tutmaktadır. Bengü taşın üzerindeki ebedi yazıları okuduktan sonra batıdaki anıt mabede doğru uzanan ihtiram yoluna gireriz. Yolun iki yanında Köktürk asillerini temsil eden insan boyundaki erkek ve kadın heykeller, diz çökmüş ve ellerini göğüslerine götürmüş vaziyette büyük kumandanlarının huzurunda saygı duruşunda bulunmaktadırlar. Köktürk asillerinin ortasından ihtiram yolu üzerinde 10-15 metre kadar batıya doğru yürüdüktan sonra, 100 metre kare genişliğinde, iki damlı, üzeri kırmızı kiremitlerle örtülü, kare şeklindeki anıt mabede gireriz. Köktürklerin "bark" dedikleri mabedin içine girince kendimizi birdenbire bir savaş sahnesinin ortasında buluruz. Duvarlar boydan boya Köl Tigin'in kahramanlığını gösteren fresklerle ve kabartma resimlerle süslenmiştir. Duvarlara ayrıca, pişmiş topraktan yapılmış ejder ve insan maskaları asılmıştır. Mabedin tam ortasında, yine kare şeklinde 20 metre karelik bir iç bina vardır. Burası mukaddes ocağıdır. Mukaddes ocağı dolaşarak mabedin arka (batı) tarafına gelince kabartma resimlerle süslenmiş granitten bir lâhitte karşılaşırız. Yine orada bir kurban çukuru ve kurban çukurunun arkasında mermer bloklar üzerinde Köl Tigin'in ve karısının beyaz mermerden yapılmış heykelleri vardır. Mabedin iç duvarlar ma dayanmış olan iki yaver onlara bakmaktadır. Köl Tigin ve karısı sol ellerini sol dizlerine dayamış ve ziyettedirler. Köl Tigin'in başında beş dişli bir tac ve tacın üzerinde kanatlarını açmış bir kartal kabartması vardır.

Bengü taşlarda kullanılan yazı; İskandinavya'nın eski run yazısına benzediği için batı ilim âleminde "runik" diye adlandırılan Köktürk yazısıdır. Yukarıdan aşağıya veya sağdan sola doğru yazılır. Harfler bitleştirilmez. Kelimeler, bazen de kelime grupları, üstüste konmuş iki nokta ile birbirinden ayrılır. Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarında metinler, yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve satırlar sağdan sola doğru dizilmiştir. Alfabe, dördü ünlü (sesli) olmak üzere otuz sekiz harften meydana gelmiştir. A-e sesleri bir harfle, ı-i, o-u, ö-ü sesleri de birer harfle gösterilir. Kaim ve ince ünlüler (a-e, ı-i) için birer harf olmasın karşılık; b, d, g, k, l, n, r, s, t, y sesleri için kalınlarda ve incelerde ayrı olmak üzere ikişer harf vardır. Böylece meselâ

kaim b'nin yanındaki ünlü harf a, ince b'nin yanındaki e okunmakta ve karışıklık olmamaktadır. Yani Köktürk alfabesi, Türkçenin tarih boyunca hiç değişmemiş bulunan büyük ünlü (sesli) uyumu dikkate alınarak düzenlenmiş bir alfabledir, o-u ve ö-ü seslerini ise birbirinden ayırmak mümkün olmamaktadır, ç, m, ng, ny, p, ş, z seslerinin kalım incesi ayırılmamış, bunlar birer harfle gösterilmiştir. Köktürk alfabesinde ayrıca ık, iç, ok, ök, İt, nt, nç gibi çift sesli harfler de vardır

Alfabenin menşei konusunda bilginler arasında birlik yoktur. Thomsen Köktürk yazısının, Samî kaynaklı bir alfabe olan Ârâmî alfabesinden çıktığını ve İran yoluyla Türklere geçtiğini ileri sürmüştür. Bâzı bilginler bu yazıyı Pehlevî yazısına bağlamaktadırlar. Aristov ve Palivanov, Köktürk harflerinin Türk damgalarından çıktığı görüşündedirler. Hüseyin Namık Orkun ve Ahmet Caferoğlu da bu görüşe katılmaktadır. Bazı yabancı tesirler bulunsa da bu alfabenin Türkler tarafından icat edildiği muhakkaktır- Bengü taşlar buldukları yerlere göre dört grupta toplanır: Moğolistan, Yenisey, Talaş ve Kazakistan bengü taşları

Ait oldukları tarihî çağlara göre bengü taşları üç grupta incelemek mümkündür: Köktürk, Uygur, Kırgız.

Köktürk Bengü Taşları

Köktürkler çağma ait olan bengü taşlar şunlardır:

1. Bugut (Mahan Kağan)
2. Çoyrm
3. Hoytu Tamir
4. Ongin (İşbara Tamgan Tarkan)
5. İhe-Huşotu (Köl İç Çor)
6. İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan)
7. Baym Çokto (Tonyukuk)
8. Birinci Orhun (Köl Tigin)
9. İkinci Orhun (Bilge Kağan)
10. Nalahya
11. İhe-Nûr
12. Hangiday
13. Talaş.

Bunlardan sadece Bugut bengü taşı, Soğdakça yazılmıştır ve birinci Köktürk çağma aittir. 1956'da bir Moğol arkeologu tarafından Bugut şehri yakınlarında bulunan ve 580 yılı civarında dikildiğini tahmin ettiğimiz bu anıt, yabancı bir dille yazılmış olmasına rağmen bazı bakımlardan Orhun âbidelerini andırmaktadır. Orhun âbidelerinde olduğu gibi burada da Türk kağanının bütün dün yayı idare ettiği kabul edilmekte ve "yoksul milleti zenginleştirmek, aç milleti doyurmak" şeklindeki sosyal anlayış, kağanın görevleri arasında yer almaktadır. Ancak Bugut bengü taşında, devletin ve hanedanın ileri gelenlerinin oluşturduğu bir meclis, bu görevi kağana hatırlatmaktadır. Diğer işlerde de kağan aynı meclisin fikrini almaktadır. Çok dikkat çekici bir nokta kağanın önemli işlerde atalarının ruhuna da danışmasıdır. Burada budizmi kabul etmek için Taspar Kağan, büyük atası Bunun Kağan'm mukaddes mezarına hitap et-

mektedir. Bugut yazıtında kağanların adından önce geçen "tengri" sıfatı da dikkate değer. 719-720 yıllarında dikilmiş olan Ongin âbidesinde de Bilge Kağan'dan "Tengri Bilge Kağan" diye bahsedilmektedir. (Sağ taraf- 2. satır). "Semavî" olarak tercüme ettiğimiz bu kelime, "Gök Tanrı'ya ait" şeklinde anlaşılmalıdır. Buna göre kağan ile Gök Tanrı arasında ilâhi bir münasebet düşünölmektedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerindeki "Tengri teg tengride bolmış" sıfatı da aynı inancı ifade etmektedir. Köktürkler tarafından dikildiği ilk satırında ifade edilen ve Mahan Tigin adına inşa ettirildiği tahmin edilen Bugut bengü taşı da Orhun âbideleri gibi kaplumbağa şeklindeki bir kaide üzerine oturtulmuştur. 1.98 metre yüksekliğindeki âbidenin üst kısmında, belden yukarısı kurt, belden aşağısı insan olan bir kabartma vardır.

Çoyrın bengü taşının 687-692 yılları arasında dikildiği tahmin edilmektedir. Eğer bu tahmin doğruysa, altı satırlık bu taş, Türkçe yazılmış olan ve Köktürk harflerinin kılınılmış bulunduğu ilk metin olmaktadır.

Hoytu Tamir bölgesinde bulunmuş olan Köktürk yazılı metinleri, diğerlerinden farklı olarak, dikili taş üzerine değil, kayalar üzerine yazılmıştır. On parçadan ve toplam olarak 39 satırdan ibarettir. Metinlerde Tarduş'ların başı Köl İç Çor'un Türgişlerle savaşıması ve Beş Balık'a yapılan seferden bahsedilmektedir. Bazı araştırmacılar bu metinleri 753-756 tarihlerine, dolayısıyla Uygurlara ait kabul etmekte ise de biz bu yazıların 717-720 tarihleri arasında yazıldığını tahmin etmekteyiz.

719-720 tarihlerinde dikilmiş olan Ongin âbidesi, Bilge İşbara Tamgan Tarkan adlı bir beğın ve babası İl İtmış Yabgu'nun; İlateriş ve Bilge Kağan zamanlarında Türk milleti için nasıl çalıştıklarını ve düşmanla savaştıklarını anlatır. Bu âbidede "kağana bağlılık" fikri veciz bir şekilde işlenmektedir, işbara Tamgan Tarkan, kardeşlerine ve oğullarına 'İjabamız İlateriş Kağandan ayrılmadı ve yanılmadı. Biz de semavî Bilge Kağan'dan ayrılmayalım, şaşırılmayalım" diye öğüt vermektedir. Abidede ayrıca, Köl Tigin ve Bilge Kağan âbidelerindeki gibi keskin bir üslup ve kahramanca bir edâ vardır. Meselâ Bumm Kağan'm fetihleri, "ecdadımız Yanı (Bunun?) Kağan, dört bir yanı kısmış, yıgımış, yaymış, basmış" şeklinde dört fiille, en kısa ve kesin bir ifadeyle anlatılmış oluyor.

Köl İç Çor bengü taşı 723-725 yılları arasında dikilmiştir. Tarduşların başı olan İşbara Bilge Köl İç Çor'un savaşılarıdaki yiğitliğini anlatmaktadır. İşbara Bilge Köl İç Çor, Bilge Kağan zamanında Tarduşlar üzerine şad olarak tayin edilmiştir ve bu hususu, Bilge Kağan âbidesinde de yer almaktadır. Köl İç Çor'un savaşılarıdaki yiğitliğini anlatan satırlar, Köl Tigin bengü taşında Köl Tigin için anlatılanlara çok benzemektedir. Köl İç Çor da Köl Tigin gibi "atma binip boğa gibi hücum etmekte ve düşman erlerini mızraklamaktadır." Bengü taşın sonunda, Kartuklarla yapılan savaşta Köl İç Çor'un öldüğü ifade edilmektedir. Satırlardaki pek çok eksik yerlere rağmen Köl İç Çor'un yoğ merasiminde, hanedan üyesi prenslerin ve birçok ka-

vimlerin temsilcilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

İhe-Aşete bengu taşı, Altun Tamgan Tarkan adına, tahminen 724 yılında dikilmiş on satırlık küçük bir yazıttır.

Umumî olarak "Orhun Âbideleri" diye adlandırılan Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengu taşları, bengu taş edebiyatının en uzun ve en mükemmel örnekleridir.

Tonyukuk bengu taşı 724-726 yılları arasında dikilmiştir. Bengu taşı diktiren ve üzerindeki yazıları yazdıran doğrudan doğruya Bilge Tonyukuk'tur. Bengu taşta Türk milletinin Çin tutsaklığından kurtuluşu ve İltiş Kağan zamanında Köktürklerin Oğuzlarla, Kırgızlarla, On Oklarla ve Çinlilerle yaptığı savaşlar anlatılmakta; bütün bu olaylarda Bilge Tonyukuk'un rolü bilhassa belirtilmektedir.

Bilge Tonyukuk; 680 yılında İltiş Kağan'm Çin'e isyanı ve Köktürlere istiklâl sağlayan mücadeleleri sırasında onunla birlikte bulunan, İltiş ve Kapgan Kağan çağlarında başvezirlik ve başkumandanlık yapmış olan büyük bir devlet ve siyaset adamıdır. Çin'de doğmuş, Türk istiklâli için kağanlarla omuz omuza çarpışmış kahraman bir asker; Türk devletinin politikasına uzun zaman yön vermiş akıllı ve hikmet sahibi bir devlet adamıdır. Bilge Kağan'm kayınpederi de olan Bilge Tonyukuk, tahminen 724-725 yıllarında ölmüştür.

Bilge Tonyukuk, Türk hâtıra edebiyatının ilk temsilcisi ve ilk Türk tarihçisidir. İki parça hâlindeki bengu taşında, içinde bulunduğu olayları sade ve san'atsız bir şekilde, halk diliyle anlatır. Vak'aları sözü uzatmadan, ana çizgileriyle verir; yeri geldikçe milletin ders alması için öğütlerde bulunur. Zaman zaman ata sözlerine ve deyimlere başvurur.

21 Ağustos 732 tarihinde Bilge Kağan tarafından diktirilen Köl Tigin bengu taşı; Köktürklerin şevket devrini, daha sonra nasıl zayıflayıp Çin'e tutsak olduklarını, Çin esaretinden nasıl kurtulduklarını ve nihayet Köl Tigin'in kahramanlıklarla dolu hayatını anlatır. Köl Tigin, iltiş Kağan'm oğlu ve Bilge Kağan'ın küçük kardeşidir. Amcaları Kapgan Kağan'm ölümünden sonra Köl Tigin, tertiplemediği bir ihtilâlle Bilge Kağan'ı Türk tahtına oturtmuştur. Bilge Kağan çağında Türk orduları başkumandanı olan ve Çin Denizinden Demir Kapı'ya, Tibet'ten Sibiryaya bozkırlarına kadar uzanan geniş alandaki pek çok kavim üzerine yapılan yirmiye aşkın seferi idare eden, düşman orduları içine dalıp daima ön safta vuruşan Köl Tigin, Türk tarihinin en büyük kahramanlarından biridir. Dokuz Oğuzlarla yapılan bir savaşta, 27 Şubat 731 tarihinde 47 yaşında iken ölmüştür. Köl Tigin'in 1 Kasım 731'de yapılan yoğ (cenaze) törenine Kıtaylar, Tatabılar, Çinliler, Ti betliler- Soğdaklar- İranlılar, Buharalılar, On Oklar ve Kırgızlar general veya vezir seviyesinde temsilcilerle iştirak ettiler. Çin kağanı, on bin parça ipekli, altın ve gümüş gönderdikten başka, yeğenini de anıt mabet ve bengu taş yapımında bu lunmak üzere yolladı.

Bilge Kağan'ın ağzından yazılmış olmakla beraber Köl Tigin bengu taşının yazarı Yollug Tigin'dir. Yollug Tigin bu hususu, bengu taşın sonunda "bunca yazıyı Köl Tigin'in 'atı'sı Yollug Tigin... ben yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu eve hep ben, Yollug Tigin, yazdım" diyerek anlatmaktadır. Türk Edebiyatının san'atkârâne bir üslûpla yazılmış ilk eseri olan bu âbidenin müellifi Yollug Tigin de Köktürk hanedanından bir prensti. Bengu taşta kendisinden "Köl Tigin atisi" diye bahseden Yollug Tigin hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. "Atı" kelimesine bazı araştırmacılar "yeğen" bazı araştırmacılar ise "hoca" mânâsını vermektedirler.

Köl Tigin bengu taşında, Muharrem Ergin'in belirttiği gibi "yalın ve keskin bir üslûp, hükümdârâne bir edâ ve ihtişamlı bir hitap tarzı" vardır. Bengu taşın daha ilk satırlarında âdeta göklerden gelen muhteşem bir sesleniş, asırları delip geçerek ruhumuzu titretir:

Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan bu ödke oturtum. *-Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan bu devirde tahta oturdum.* Sabımm tükedi eşidgil! *-Sözümü somuna kadar dinle!* Ulayı ini yigünüm, oğlanım! *-Önce kardeşlerim, çocuklarım!* Biriki oğuşum, bodunum! *-Bütün soyum, milletim!* Biriye şad, apat begler; yırıya tarkat, buyruk begler! *-Güneydeki şadlar, apalar; kuzeydeki tarkanlar, buyruk begler!* Otuz Tatar, Tokuz Oğuz begleri, bodunu! *-Otuz Tatar, Dokuz Oğuz beğleri, milleti!* Bu sabımm edgüti eşid, katıgdı tımgla! *-Bu sözümü iyice işit, iyice dinle!* İlgerü kün togsıkka, birigeri kün ortusmgaru; kurıgaru kün batsıkınga, yırıgaru tün ortusmgaru...-Dokuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar; batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... Anda içreki bodun kop manga körür. *-Bu alan içindeki millet hep bana bağlıdır.* Bunca bodun kop itdim. *-Bunca milleti hep düzenledim.* Ol amtı anyıg yok. *-Artık kötülük yok.* Türk kağan Ötüken yış olursar ilte bung yok... *-Türk kağanı Ötüken ormanında oturdukça ülkede sıkıntı olmayacak.*

Satırlar ilerledikçe semavî bir yücelik benliğimizi sarar:

Üze kök tengri, asra yağız bir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. *-Üstte mavi gök, altta kara yeryaratıldığında ikisi arasında insan oğlu yaratılmış.* Kişi oğlmda üze eçüm apam Bunun Kağan, İstemi Kağan olurmuş. *-İnsan oğulları üstüne atalarım Bunun Kağan, İstemi Kağan hükümdar olmuş.* Olurupan türk bodunung ilin törüsün tuta birmiş- iti birmiş. *-Hükümdar olup Türk milletinin ilini, töresini tutmuş, düzenlemiş.* Tört bulung kop yağı ermiş. *-Dört bir yan hep düşman imiş.* Süsülepen dört bulungdaki bodunung kopalmış, kop baz kılmış. *-Ordu yürütüp dört bir yandaki milleti hep almış, hepsini tutsak kalmış.* Başlıgıg yükündürmüş, tizligig sökürmüş. *-Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.*

Köl Tigin'in ölümü üzerine Bilge Kağan'ın ağzından ifade edilen parça, Türk Edebiyatında lirizmin ilk örneği sayılmak gerekir:

İnim Köl Tigin kergek boldı, *-Kardeşim Köl Tigin vefat etti.* Özüm sakındım. *-Ben düşündüm.* Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg

boldı. -Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Özüm sakındım. -Düşündüm. Öd Tengri yaşar, kişi oğlu kop ölgeli törümü. -Ebedî olarak Tanrı yaşar, kişi oğlu hep ölmek için yaratılmış. Anca sakındım. -Böylece düşündüm. Közde yaş kelse tıda, köngülte sıgıt kelse yanduru sakındım. -Gözden yaş gelse önlereyrek, gönülden çığlık gelse geri çevirerek düşündüm. Katıgdı sakındım. -İyice düşündüm. İki şad ulayu ini yigünüm, oğlanım, beglerim, bodunum közi kaşı yablak boldaçı tip sakındım. -İki şadın, öteki kardeş ve yeğenlerimin, çocuklarımın, beglerim ve milletimin gözü kaşı kötü olacak diye düşündüm.

Bu ifadelerde lirizmin yanı sıra tirajik bir durum da yer almaktadır. Bilge Kağan; Türk milleti için olduğu kadar, kendisi için de çok büyük bir mânâ ve değer ifade eden kahraman kardeşi Köl Tigin'in ölümü üzerine gözünden yaşlar dökmek, haykırıp feryat etmek istemekte; fakat işgal ettiği kağanlık mevki; bütün yakınlarının, beğlerinin ve milletinin üzerindeki sorumluluğu buna mâni olmaktadır. Böyle bir tirajik hâlin birkaç kelime içinde, bu kadar veciz olarak anlatılması, edebiyatımızın ilk yazılı örnekleri için çok yüksek bir edebî değer ifade eder.

Bilge Kağan bengu taşı, oğlu tarafından 735 yılının sonlarında diktirilmiştir. Bilge Kağan bengu taşının birçok yeri Köl Tigin'ininki ile aynıdır. Bu satırlarda da Köktürklerin Bumın ve İstemi Kağan zamanlarındaki şevket devri, sonra Çin'e nasıl tutsak olduğu, Çin esaretinden nasıl kurtulduğu anlatılır. Daha sonra Bilge Kağan'ın savaşları ve Türk milleti için yaptıkları yer alır.

Bilge Kağan, 716-734 yılları arasında 18 yıl devletimizi idare etmiş olan hükümdardır. İleriş Kağan'ın oğlu, Kapgan Kağan'ın yeğeni, Kö Tigin'in ağabeyi, Tonyukuk'un damadıdır. Kağan olmadan önce Tarduşlar üzerinde şadlık yapmıştır. Nalahya (Ulan Bator kiremit yazıtı) ile İhe Nûr kitabeleri, çok küçük yazıtlardır. Nalahya yazıtında "ıduk yir sub (mukaddes yer su)", "Kan Tengri (Han Tanrı)" ve "Umay Katun (Kraliçe Umay)" terimleri geçmektedir. Buradan Gök Tanrı'nın kağan, Umay'm katun (kraliçe) olarak tasavvur edildiğimânâsı çıkmaktadır. Her iki yazıtın 730 civarında meydana getirildiği tahmin edilmektedir.

Hangiday yazıtı, Hangiday dağında, kaya üzerine yazılmıştır ve dört satırdır.

Talaş yazıtları, beş parçadan ve 21 satırdan ibarettir. Eski Talaş şehrine, şimdiki Evliya Ata'dan bulunduğu için Batı Köktürlere (Türgişlere) ait olduğu kabul edilmektedir

Uygur Bengü Taşları

Uygurlar çağma ait bengu taşları şunlardır:

- 1-Taryat
 2. Tes
 3. Sine -Usu (Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kagan-Moyun Çor)
 4. Kara Balgasun
 5. Gürbelcin
 6. Somon-Tes
 7. Somon-Sevrey
- Taryat bengu taşı üç parça hâlinde, 29 satırdan

ibarettir. 753 tarihinde Moyun Çor tarafından diktirilmiştir. Yazarı, Bilge Kutlug Tarkan Sengün'dür. Henüz yeteri kadar işlenmemiş olan Taryat bengu taşının bazı satırları Sine -Usu ile aynıdır. Bengü taşta Moyun Çor'un ve babası Köl Bilge'nin savaşları anlatılır.

Yeni bulunmuş olan Tes bengu taşı'nın sadece alt kısmı mevcuttur. 757 yılı civarında, Moyun Çor tarafından diktirilen bu bengu taşta Uygurların atalarından bahsedildiği sanılmaktadır.

Sine- Usu bengu taşı, Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan (Moyun Çor) adına 760 tarihinde diktirilmiştir. Uygurlara ait bengu taşların en uzunudur. Taşta 51 uzun satır bulunmaktadır.

Metin, Moyun Çor Kağan'm ağzından yazılmıştır.

Köl Bilge Kağan'm oğlu olan Moyun Çor, Uygurların ikinci hükümdarıdır. 747-759 tarihleri arasında Türk devletinin büyük kağanı olan Moyun Çor'un hayatı mücadeleler içinde geçmiş, sağlığında da, ikisini daha önce zikrettiğimiz (Taryat, Tes) âbideler diktirmiştir.

Moyun Çor bengu taşında 740'lardan, Moyun Çor'un öldüğü 759 tarihine kadarki olaylar anlatılır. Uygurların Köktürklerle nasıl ölüm kalım savaşıma giriştiklerini ve Köktürklerin Uygurlar tarafından yok edildiğini bengu taşın daha ilk satırlarından öğreniriz. Âbidede daha sonra Karluklarla, Sekiz Oğuzlarla, Dokuz Tatarlarla, Çiklerle, Kırgızlarla ve Basmıllarla yapılan savaşlar anlatılmıştır.

Moyun çor bengu taşı üslûp ve hikâye ediş bakımından Orhun âbidelerine benzer. Ancak Köl Tigin ve Bilge Kağan bengu taşlarındaki yüksek heyecan, millî şuur ve lirizm bu âbidede yoktur.

Kara Balgasun bengu taşı oldukça muahhardır. Tahminen 810 yıllarında dikilmiştir. Taşta, Türkçe yanında Çince ve Soğdakça metinler de vardır. Yazıtın başındaki "bu Tengriken Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Tengri Uygur Kaganmg bitiği" ibaresi okunabilmekte, asıl metin ise çok yıprandığından okunamamaktadır.

Hugunu-han dağında, Gürbelcin bölgesindeki kaya yazıtı üç satırdır. Her satırda da "tengri kulu bitidim (Tanrı kulu yazdım)" ibaresi vardır. Yazıtın 9. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.

Somon- Tes ve Somon-Sevrey yazıtları yeni bulunmuştur. Somon- Tes bir satır, Somon- Sevrey yedi satırdır. Üzerinde yedi satır da Soğdakça metin bulunan Somon- Sevrey yazıtında Böğü Kağan'm 762'de Çin'e yaptığı seferden bahsedilir.

Kırgız Bengü Taşları

Kırgızlara ait olduğu kesin olan bir bengu taş vardır: Suci. 9. yüzyılın ortalarına ait olduğu tahmin edilen bu bengu taş, Boyla Kutlug Yaragan adına dikilmiştir. Bengü taşta, Boyla Kutlug Yaragan'm Kutlug Bağa Tarkan'ın müşaviri olduğu ününün gün doğusundan gün batısına kadar yayıldığı, sayısız at sürülerine sahip bulunduğu anlatılır. Sonunda oğullarına, Tarkan'a hizmet etmeleri öğütlenir.

Yenisey Bengü Taşları

Yenisey bengü taşları, Kırgızların hakim olduğu bölgelerde bulunduğu için umumiyetle Kırgızlara aidiyeti kabul edilmektedir. Fakat Üçüncü Tuba bengü taşında "ben Türgüş ili içinde beğim "; Birinci Bank bengü taşında "Altı Oğuz boyundan on üç yaşında ayrıldım " ibarelerinin geçmesi, sayıları elliye aşkın olan bu taşların Yenisey bölgesinde yaşayan muhtelif Türk boylarına ait olduğunu düşündürmektedir. Hiçbirinin dikiliş tarihi belli değildir. Taşlardaki yazının Orhun âbidelerine göre daha gayrimuntazam oluşu; bazı araştırmacıları, bunların daha ibtidâî, dolayısıyla daha eski olduğu fikrine götürmüştür. Buna göre Yenisey bengü taşlarının 7., 6., hatta 5. asırlara ait olabileceği düşünülmüştür. Son zamanlarda ise filolojik sebeplere dayanan araştırmacılar, Yenisey bengü taşlarının 8., 9. asırlara ait olduklarını kabul etmeye mütemayildirler.

Umumiyetle mezar taşı olarak dikilmiş bulunan Yenisey yazıtları, buldukları yerlere göre iki grupta toplanırlar: Abakan ve Tuva.

Abakan bölgesindeki bengü taşlar şunlardır: Kara Üs, Ak Üs, Taş Oba, Yenisey-Tes, Tuba (2 tane), Minusinsk, Uybak (5 tane), Acura, Yenisey-Oya, Altın Köl (2 tane), Abakan ve Ozaçennaya.

Tuva bölgesindeki bengü taşlar da şunlardır: Uyuk-Tarlag, Uyuk-Turan, Uyuk-Arhan, Begire, Kemçik, Çırgakı, Kemçik-Kayabaşı, Ça Köl (11 tane), Ulug Kem-köl Kem, Bank (4 tane), Kezilig-kobu, Tele, Ulug Kem Kem-Ottuk Taş, Kızıl Cıra (2tane), ulug Kem-Kara Su, Elegeş, Tuva (3 tane).

Bu taşların bazıları birkaç kelimelik, çoğu 5-10 satırlıktır. İçlerinde 10 satırı geçenleri de vardır.

Yenisey bengü taşları sade ve mübalağasız bir dille yazılmıştır. Çoğunlukla yazıt sahibinin kendi ağzından kısa hal tercümesini ve aile efradına, akrabalarına, arkadaşlarına, hükümdarına, ülkesine ve milletine doyamadan bu dünyadan ayrıldığını anlattığı kitabelerde oldukça samimi bir ifâde vardır.

Moğolistan'da son zamanlarda bulunan, muhtemelen Köktürk ve Uygur devirlerine ait olan fakat tarihleri tesbit edilemeyen daha başka taş ve kayalar da vardır. Bunların başlıcaları Aru-Han, Akbaş Dağı (3 tane), Hentey (2 tane), Beger, Kutuk-Ula, Yamani-Us ve Ulankum yazıtlarıdır. Bunlar çoğunlukla 1-5 satırlık metinlerdir.

Çeşitli eşyalarda da Köktürk harfli metinlere rastlanmaktadır. Birinin üzerinde "kadırık ağırçak (bükülen iğ)" yazılı iki iğ tekerleği Baykal gölündeki Olhon adasında bulunmuştur. Paralar, mühürler, aynalar, gümüş maşrapalar, kemer tokaları ve çeşitli eşyalar üzerinde de Köktürk yazısıyla bir iki kelimelik metinler vardır.

Gerek Moğolistan, gerek Yenisey bölgesinde ve hatta Kazakistan'da devamlı olarak yeni yazıtlar bulunmaktadır. Köktürk harfli irili ufaklı metinlerin adedi bugün 250'yi aşmıştır. Bunların bir kısmı çeşitli albüm ve dergilerde tanıtılmış, bir kısmı henüz hiç neşredilmemiştir.